AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA QİDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

İxtisas: 5308.01 – "Ümumi iqtisadiyyat"

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Arzu Böyükağa qızı İbrahimli Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Eldar Allahyar oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əkimə Əmir qızı Əhmədova

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Adil Şeyruz oğlu Hüseynov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya şurası

Birgə Dissertasiya şurasının sədri: ________________ AMEA-nın həqiqi üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Birgə Dissertasiya şurasının elmi katibi: ________________ iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: ________________ iqtisad elmləri doktoru, dosent
Elşən Əli oğlu İbrahimli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və öyrənilmə dərəcəsi. Bütövlükdə etibarlı qida təhlükəsizliyi məsələləri hər bir ayrı-ayrı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən mühüm tərkib hissəsi olmaqla, müvafiq hökumətlərin və dünya ictimaiyyətinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müasir dünyada problem və təhdidlərin təhlükəsinin miqyasının dərk edilməsini tələb edən qlobal transformasiyalar və proseslər ildən-ilə güclənir. Dünyada hələ də 2008-ci ilin sonunda başlayan və nəticəsində maliyyə və investisiya axınlarının hərəkətini səngidən maliyyə böhranının mənfi təsiri davam edir. Bu proseslər minilliyin problemlərinin, o cümlədən yoxsulluğun və aclığın səviyyəsinin azaldılması problemlərinin həllini çətinləşdirib. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının araşdırmalarına görə, hər il dünyada təxminən 800 milyon insan qida çatışmazlığından əziyyət çəkir, 600 milyondan çox insan keyfiyyətsiz qida məhsullarından zəhərlənir. Bundan əlavə, hər il 420,000 insan qida zəhərlənməsindən ölür və beləliklə, qida təhlükəsizliyi məsələləri yığılıb qalmış problemlərin və həll olunmamış məsələlərin həlli istiqamətində əməkdaşlığın gücləndirilməsini şərtləndirir. Qida təhlükəsizliyi standartlarına və tələblərinə uyğunluq sahəsində tamamilə yeni, daha mütəşəkkil, əsaslandırılmış yanaşmalar, metodoloji inkişaf tələb olunur. Ən mühüm şərt kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi, bütün növ ərzaq məhsullarının saxlanması, təhvil verilməsi, yığılması və son istehlakçılara çatdırılması mərhələlərini əhatə edən qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı bütün dövriyyə proseslərinin maksimum optimallaşdırılmasıdır.

Daha önəmli məsələ əsas ərzaq məhsulları və əsas qida növləri ilə fasiləsiz təchizatın təmin edilməsinin çətinliyidir. Vətəndaş qarşıdurmaları, müharibələr şəraitində, xüsusən də Rusiya-Ukrayna müharibəsi kontekstində bir çox dövlətlərin idxal etdiyi buğda kimi strateji məhsulun yetişdirilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması ilə bağlı vəziyyət daha da gərginləşib. Bundan əlavə, son zamanlar şəhər və rayon mərkəzlərində, iri yaşayış məntəqələrində, dünyanın müxtəlif yerlərində "fast food" modelinə uyğun tez hazır olan

yeməklər və ya köşklərdə və digər aşağı ixtisaslı iaşə obyektlərində ayaq-üstü yemək dəb halını alıb. Təəssüf ki, bu növ yeməklərin hazırlanması üçün xammal keyfiyyət göstəricilərinin tələblərinə cavab vermir, bəzən mənşəyi məlum olmayan ət kompoziti və ya keyfiyyətsiz ətdən hazırlanır.

Son onilliklər ərzində Azərbaycanda beynəlxalq təcrübə əsasında ardıcıl tədbirlər həyata keçirilib, qida təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində dövlət siyasəti formalaşdırılıb. 1999-cu il noyabrın 18-də ölkədə ərzaq məhsulları bazarının idarə edilməsi və keyfiyyətinə nəzarətin, istehsalının və təşkilinin hüquqi məsələlərini tənzimləyən "Yeyinti məhsulları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. 2001-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı" həyata keçirilmişdir. Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanına əsasən məhsuldarlığın artırılması, keyfiyyətli ərzaq məhsullarının təkmilləşdirilməsi və əsas növ ərzaq məhsullarının mövcudluğunun təmin edilməsi, habelə ən mühüm ərzaq məhsulları növləri üzrə idxalı əvəzetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sənayenin yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılmış, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 noyabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının bu qurumun strukturu və nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Həmçinin, publik hüquqi şəxs statusu ilə Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu da yaradılıb.

Eyni zamanda, ölkənin qida təhlükəsizliyi üzrə mərkəzi dövlət orqanının Nizamnaməsi təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş və beləliklə, ölkədə bütün ərzaq tədarükü zəncirində mərkəzləşdirilmiş

nəzarət gücləndirilmişdir. Normativ-hüquqi aktların hazırlanması, qida məhsullarının təhlükəsizliyi və keyfiyyət göstəriciləri üzrə laboratoriya analizlərinin aparılması üzrə ixtisaslaşmalı olan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun ən mühüm fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə "2019-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq edilib. Bu proqramın əsas məqsədi qida istehlakçılarının sağlamlığının qorunması və hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud mexanizmlərin və qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün zəmin yaratmaqdır. 2022-ci ildə ölkənin parlamenti - Milli Məclisdə qida təhlükəsizliyi sahəsində yeni qanun - "Qida təhlükəsizliyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu müzakirə edilib və yaxın zamanda sözügedən qanunun qəbul edilməsi gözlənilir.

2030-cu il üçün nəzərdə tutulmuş Milli prioritetlər və 2020-2036-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalara əsaslanaraq və işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və dirçəldilməsi üzrə konseptual istiqamətlərə uyğun olaraq yeni reallıqlar yaradılıb və təbii ki, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının və perspektivlərinin dərindən öyrənilməsi tələb olunur. Nəzarət mexanizmlərini, standartları gücləndirmək, qida tədarükü zəncirinin izlənilməsi qaydalarını və prosedurlarını inkişaf etdirmək və bununla da Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi mexanizmlərini maksimum dərəcədə təkmilləşdirmək lazımdır.

Yuxarıda göstərilən amillər dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını əks etdirən nəzəri-metodoloji məsələlərin, xüsusiyyətlərin və Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin ən mühüm prinsiplərinin fundamental öyrənilməsini zəruri edir.

Qeyd edək ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, əsas növ ərzaq məhsullarının istehsalının xammal bazalarının inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatının və ümumilikdə aqrar sektorun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin gücləndirilməsinin

əsas problemləri və nəzəri və metodoloji əsaslarına dair məsələlər, qida tədarük zəncirinin idarə edilməsi və nəzarəti yerli və xarici alimlərin elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Onların arasında bir sıra Azərbaycan alim və tədqiqatçılarını - Z.Ə.Səmədzadəni, E.Ə.Quliyevi, E.R.İbrahimovu, B.X.Ataşovu, Q.A.Xəlilovu, V.Q.Abbasovu, A.F.Abbasovu, İ.Q.Alıyevi, İ.Q.İbrahimovu, M.C.Hüseynovu, R.Z.Hüseynovu və başqalarını qeyd etmək olar.

Bundan başqa, dünyanın bir sıra alim və tədqiqatçılarının əsərlərində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye məhsulları istehsalının inkişafı, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin gücləndirilməsinin nəzəri və metodoloji aspektləri nəzərdən keçirilir. T.R.Maltus, M.T.Sadler, M.Gibson, K.J.Fereira, V.M.Kantere, V.A.Matisson, E.İ.Marqulis, S.G.Afanasiev, B.V.Baduev, D.A.Edelev, Yu.V.Zomitev, P.N.Lomakin, Q.R.Taişeva və başqalarını misal göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, COVİD-19 pandemiyasının mənfi təsirlərinə və işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi ilə bağlı yeni reallıqlara uyğun olaraq qlobal təhlükələrin artması kontekstində və bütövlükdə, yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarının strukturunun genişləndirilməsinin və həcminin artırılmasının, ölkə əhalisi üçün sərfəli və keyfiyyətli ərzaq məhsullarının istehsalının təmin edilməsi məqsədilə problem və çağırışların dərindən öyrənilməsi tələb olunur. Bütün bu amillər qısa və uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının işlənib hazırlanmasını tələb edir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti qida sənayesi və onun qida xammal komponentlərinin və ərzaq məhsullarının istehsalı və satışı ilə bağlı olan subyektləridir.

Tədqiqatın predmeti müasir şəraitdə və yaxın gələcəkdə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üsulları və qanunauyğunluqlarıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və metodoloji

yanaşmaların fundamental tədqiqi və bu əsasda müvafiq elmi-praktiki tövsiyə və təkliflərin işlənib hazırlanmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq, dissertasiya işi çərçivəsində müəllif aşağıdakı vəzifələri nəzərdən keçirmişdir:

- qlobal transformasiyalar kontekstində qida təhlükəsizliyinin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi;
- hazırkı şəraitdə qida təhlükəsizliyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- Azərbaycanda qida sektorunun strukturunun real vəziyyətinin təhlili;
- ölkədə mövcud qida zəncirinin və ümumilikdə qida təhlükəsizliyi sisteminin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- ölkədə qida təhlükəsizliyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün yerli istehsalın imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- qida təhlükəsizliyi sahəsində mövcud qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğunluğunun öyrənilməsi;
- əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsulları ilə təmin edilməsi və onun strukturunun genişləndirilməsi prioritetlərinin müəyyən edilməsi;
- yeni çağırışlar kontekstində Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin optimal yollarının müəyyən edilməsi və əsaslandırılması, müvafiq tövsiyə və təkliflərin hazırlanması və s.

Tədqiqat üsulları. Tədqiqatın metodoloji bazası dünyanın müxtəlif tədqiqatçı-alimlərinin, o cümlədən azərbaycanlı alimlərin Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə və məsələlərinə dair əsərlərindən formalaşdırılmışdır. Bu məqsədlə tədqiqat zamanı əsasən təhlil, sintez, müqayisə, təsnifat, qiymətləndirmə, ümumiləşdirmə kimi iqtisadi tədqiqat metodlarından istifadə edilməklə yanaşı, müəllif yanaşması da tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqatın strukturuna əsasən dissertasiya işinin aşağıdakı müddəaları müdafiəyə təqdim olunur:

- qlobal transformasiya şəraitində qısa və uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müasir nəzəri-metodoloji baxışların və yanaşmaların formalaşdırılmasına ciddi ehtiyac yaranmışdır;

- qabaqcıl dünya təcrübəsinin dərindən öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün onun tətbiqinin adekvatlığını müəyyən etmək lazımdır;

- ölkənin qida sənayesi strukturunun mövcud vəziyyətinin və onun yeni reallıqlara uyğunluğunun obyektiv təhlilinə ehtiyac var;

- qida zəncirinin təhlükəsizliyini artırmaq və onun səmərəliliyini təmin etmək üçün mövcud problemlərin dərindən nəzərdən keçirilməsi tələb olunur;

- ən mühüm mərhələ müasir şəraitdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində yerli istehsalın potensialının qiymətləndirilməsidir;

- qida təhlükəsizliyi sahəsində qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğunluğu kontekstində daha intensiv təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var;

- qida zəhərlənmələrinin səviyyəsini və ağır xəstəliklərin mənbələrini minimuma endirmək məqsədilə əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsulları ilə təmin edilməsinin daha səmərəli mexanizmlərinin formalaşdırılmasına üstünlük verilir;

- yeni çağırışlar kontekstində Azərbaycanın qida təhlükəsizliyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı müvafiq tövsiyə və təkliflərin hazırlanması da zəruridir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– müasir dünyada qlobal dəyişikliklər şəraitində əsas amillər əsasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair müasir nəzəri və metodoloji yanaşmaların alqoritminin əsaslandırılaraq işlənib hazırlanması;

– qida təhlükəsizliyinin əsas göstəricilərinin fundamental təhlili və müqayisəli xarakteristikaları əsasında bütövlükdə qida zəncirinin səmərəliliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət

tənzimləmə və nəzarət sisteminin dərindən təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğu sübut edilmişdir;

– qida dövriyyəsi təhlükəsizliyinin səmərəliliyinin müasir texnologiyalar əsasında artırılması, ərzaq məhsullarının bazarı və qida məhsullarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qida təhlükəsizliyi zənciri üzrə mövcud mexanizm və vasitələrin maksimum dərəcədə təkmilləşdirilməsi üzrə sistemli tədbirlərin səmərəliliyinin gücləndirilməsi zərurəti və konseptual bazası əsaslandırılmışdır;

– Azərbaycanda ərzaq məhsullarının həcminin və strukturunun adekvatlığını, onların ehtiyatlarını, məhsullar, qida təhlükəsizliyi zənciri üzrə nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyi və ölkədə qidaya nəzarət, ən mühüm ərzaq növlərinin fiziki və maliyyə imkanlarını nəzərə almaqla, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin əsas mexanizm və prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi üçün göstəricilər sistemi hazırlanmış və təklif edilmişdir;

– bütövlükdə ölkədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində mövcud mexanizm və vasitələrin optimallaşdırılması üçün tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin, qida təhlükəsizliyi sahəsində dövlət siyasətinin qanunvericilik bazasının, təşkilati, iqtisadi və institusional əsaslarının təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır;

– iaşə obyektlərinə və pərakəndə ticarət şəbəkələrinə keyfiyyətsiz və toksik qidaların və hazır qida məhsullarının axını nəticəsində əhalinin düzgün qidalanmasının təmin edilməsi və ərzaq təhlükəsizliyi sistemində yaranan nasazlığın qarşısının alınması, artan ərzaq təhlükələri şəraitində ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində yerli istehsalın potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi üçün alqoritm əsaslandırılmış və işlənib hazırlanmışdır;

– elmi arqumentlər əsasında əhalinin həssas təbəqəsini əsas növ ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, eyni zamanda istehlak bazarında əsas növ ərzaq məhsullarının qiymətlərinin süni şişirdilməsinin qarşısının alınması üçün ardıcıl tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinin zərurəti əsaslandırılır;

– qida təhlükəsizliyi zəncirinin əsas mexanizmlərinin səmərəliliyini təmin etmək üçün standartların optimallığının və tətbiq olunan qaydaların, prosedurların və təlimatların adekvatlığının

artırılması yolu ilə mövcud qida təhlükəsizliyi sistemlərinin maksimum təkmilləşdirilməsinin strateji əhəmiyyəti əsaslandırılır;

– ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və strateji növ ərzaq məhsulları və ərzaq məhsullarından asılılıq səviyyəsinin azaldılması məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında 2023-2030-cu illərdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə dair Dövlət Proqramı"nın hazırlanıb həyata keçirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin məzmunu, əsas müddəaları və əldə edilən nəticələr ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirlərin, dövlət proqramlarının və strategiyalarının işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində ölkənin qida sənayesi və ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində alimlərin və mütəxəssislərin xüsusi marağına səbəb ola bilər. Dissertasiya işinin materiallarından dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, o cümlədən "Qida təhlükəsizliyinin əsasları", "Ərzaq təhlükəsizliyinin əsasları", "Qida təhlükəsizliyi sisteminin idarə edilməsi", və s. fənlər üzrə tədris materiallarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatçının dissertasiya işi üzrə 6 məqalə, 5 tezis olmaqla, ümumilikdə 11 elmi iş dərc edilmişdir. Bunlardan 1 məqalə və 1 tezis xaricdə çap olunub. Araşdırmanın nəticələri "Актуальные вопросы международного опыта по обеспечению пищевой безопасности" (Bakı, 2019), "Проблемы повышения эффективности системы пищевой безопасности страны" (Bakı, 2019), "Проблемы и перспективы усиления уровня пищевой безопасности в Азербайджане" (Москва, 2020), "Обеспечение эффективности и безопасности пищевой цепи в постпандемическом периоде" (Bakı, 2020), "Современные проблемы усиления пищевой безопасности в Азербайджане" (Bakı, 2021), "Основные направления усиления пищевой безопасности в контексте стратегических дорожных карт Азербайджана" (Bakı, 2022). mövzusunda məqalələr; "Стратегические аспекты усиления пищевой безопасности в Азербайджане" (Bakı, 2019), "Важность обеспечения пищевой

безопасности в развитии человеческого капитала в современных условиях" (Sumqayıt, 2019), "Методологические особенности и механизмы управления системы пищевой безопасности страны" (Сумгаит, 2020), "Усиление инфраструктуры по обеспечению экологическо чистой пищевой продукции в условиях пандемии" (Sumqayıt, 2020), "Анализ и оценка уровня эффективности пищевой безопасности в Азербайджане" (Москва, 2021) mövzusunda tezislərdə təqdim olunur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Bakı Dövlət Universiteti.

Dissertasiyanın ümumi həcmi, onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin simvollarla həcmi nəzərə alınmaqla. Dissertasiya işinin ümumi həcmi (258399 simvol) təşkil edir, o cümlədən, giriş (15501 simvol), I fəsil (83587 simvol), II fəsil (56901 simvol), III fəsil (59865 simvol), nəticə (6813 simvol) və biblioqrafiya (21448 simvol) daxil olmaqla. Dissertasiya işinin həcmi, cədvəllər, qrafiklər, ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 222667 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində problemin aktuallığı və öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaların metodları, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi təqdim olunmuşdur.

"Ərzaq təhlükəsizliyinin nəzəri və metodoloji əsasları" adlanan birinci fəsildə qlobal dəyişikliklər kontekstində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində nəzəri yanaşmalar, ərzaq təhlükəsizliyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji xüsusiyyətləri, "ərzaq təhlükəsizliyi" və "qida təhlükəsizliyi" anlayışları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr və fərqlər və müasir şəraitdə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirilir.

Son onilliklər ərzində qlobal dünyada mühüm dəyişikliklər baş verib, yeni problemlər yaranır, insanların sağlamlığının təmin edilməsi və qorunması üzrə ənənəvi standartların, qaydaların və

prosedurların qorunması çətinləşir. Xüsusilə qlobal iqlim sarsıntıları, fors-major trayektoriyaların genişlənməsi, dəhşətli zəlzələlər və sunamilər, quraqlıq, sürüşmə, daşqınlar, yanğınlar və ümumilikdə iqlim dəyişikliyi yeni vəziyyətləri əsaslandırıb və yeni qlobal çağırışlar gündəmə gəlib. Onların arasında ən aktual və qlobal problemlərdən biri insanların sağlamlığının qorunmasının gücləndirilməsi üçün mürəkkəb və eyni zamanda təhlükəli problem olan qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hesab edilir. Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qida məhsullarının əsas növlərinin yetişdirilməsi, saxlanması, daşınması, emalı və istehsalçılardan son istehlakçılara çatdırılmasının bütün dövrünün fundamental tədqiqatını və öyrənilməsini müəyyən edir. Bu dövrədə vətəndaşların sağlamlığı və insan kapitalının, bütövlükdə cəmiyyətin və dövlətin sabit inkişafının daha çox asılı olduğu qida məhsullarının tərkibi, rejimi və kaloriliyinə dair yüzlərlə standart, reqlament, prosedur və qaydalar, qəbul edilmiş qanunvericilik aktları ətraflı təsvir edilir və təsdiqlənir. Ərzaq məhsullarının becərilməsi, emalı və istifadəsində texnoloji prosedurların və digər standartların pozulması sistemli böhranlar yaradır, təhlükəli xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur, cəmiyyətin sabit inkişafını iflic edir və bu sahədə qida təhlükəsizliyi mexanizmlərinin, dövlət və digər tənzimləyici orqanların səmərəliliyi ilə bağlı çoxsaylı suallar doğurur.

Demoqrafik vəziyyətlə əlaqədar XVIII əsrdən başlayaraq yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminat məsələləri ciddi narahatlıq doğurmuş və bu arada əhalinin ən mühüm ərzaq məhsulları növləri ilə təmin edilməsi və əhalinin keyfiyyətli qidalanması ilə bağlı anlayışlar formalaşmışdır. Belə ki, ingilis alimi T.R.Maltusun fikrincə, dünya əhalisinin artması ilə hər bir sonrakı şəxslə adambaşına düşən torpaq ehtiyatları azalacaq ki, bu da öz növbəsində bilavasitə xəstəlik və aclığın artmasına gətirib çıxaracaq, həm də təbii olaraq əhalinin artımını məhdudlaşdıracaq[1]. T. R. Maltus 1803-cü ildə gələcək nəsillər üçün qida probleminin qarşısını almaq və bütün dünyada bu sahədə sabitliyi qorumaq üçün dünyada doğum

---

[1]Malthus, T.R. An Essay on the Principle of Populatio. London, Printed for J. Johnson, in St. Paul´schurch-yard, 1798, c. 71.

səviyyəsinin tənzimlənməsi təklifini irəli sürdü[2]. Alimin nəzəriyyəsi müsbət cavab aldı və qlobal qida problemlərinin tədqiqi sahəsində bir çox alim tərəfindən dəstəkləndi, onun bəyanatlarına əsaslanan müasir nəzəriyyə isə neo-Maltusçuluq adlanır. Lakin bu cərəyan alimlər tərəfindən həm dəstəkləndi, həm də tənqid edildi. Məsələn, T.R.Maltusun əleyhdarlarından biri M.T.Sadler idi və o hesab edirdi ki, əhalinin sayının artması ilə onun məhsuldarlığı azaldığından artım dünya əhalisinin sıxlığı ilə tərs mütənasibdir. M.T.Sadler qeyd edirdi ki, dünya əhalisinin artması ilə əmək şəraiti yaxşılaşır, daha çox müavinət əldə edilir və müvafiq olaraq hər bir şəxsin fərdi ərzaq məhsulları ilə təminatı yaxşılaşır[3]. Biz hesab edirik ki, son 200 ildə qlobal ərzaq problemlərinin həlli və xüsusilə də bu sahədə sabitliyin təmin edilməsi məsələləri dünyada daima baş verən təbiət və iqlim problemləri və müharibələr səbəbindən böyük çətinliklərlə müşayiət olunub. Birinci və İkinci Dünya müharibələri xüsusilə dağıdıcı oldu. Bu müharibələrin nəticəsində on milyonlarla insan tələf oldu və demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində uzun illər boyu aclıq və qida çatışmazlığı hökm sürdü və milyonlarla insan yaşamaq üçün lazım olan minimum qida ehtiyacını tapmaq ümidi ilə öldü.

Hazırda qloballaşma mühitində qida məhsullarının səmərəliliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri strateji əhəmiyyət kəsb edir və müasir dünyada əhalini keyfiyyətli məhsullarla təmin etmək ildən-ilə çətinləşir ki, bu da mühüm qida təhlükəsizliyi meyarları üzrə standartlara uyğunluğu tələb edir. Belə ki, beynəlxalq konvensiya və razılaşmalara əsasən, dünyada doğulan hər bir insanın kifayət qədər təhlükəsiz qidadan istifadə etmək hüququ var. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi problemləri qəbul edilən qidaların təhlükəsizliyi ilə sıx bağlıdır[4]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu amillər və hallar COVID-19 koronavirus pandemiyası kontekstində daha kəskin xarakter daşıyır. Təsadüfi deyil ki, ÜST-ün mütəxəssisləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd

---

[2] Malthus, T.R. Population: The First Essay. University of Michigan Press. 1959, c. 63.

[3] Sadler, M.Th. The Law of Population: A Treatise, in Six Books, 2015, c. 194.

[4]Агеева, Н.М. Обеспечение качества и безопасности продукции – важнейшая государственная задача / Н.М. Агеева, Т.И. Гугучкина, И.В. Оселедцева // Пищевая промышленность. – 2010. – № 12, c. 51.

Təsərrüfatı Təşkilatı ilə birlikdə "COVID-19 və qida təhlükəsizliyi: milli qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemlərinin fəaliyyətinə cavabdeh olan səlahiyyətli orqanlar üçün təlimat" adlı müvəqqəti tövsiyələr hazırlamışlar[5].

Mövcud şəraitdə ölkə əhalisinin təhlükəsiz qida məhsulları ilə təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirmək və onlara zərərli maddələrin daxil olmasını istisna etmək lazımdır. Bununla bağlı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı qida təhlükəsizliyi sahəsində Kodeks Alimentarius standartlarını təsdiqləyib[6]. Təəssüf ki, indiyədək həyata keçirilən tədbirlər, standartlar, prinsiplər və meyarlar insanların həyatının qorunması və sağlamlığının yaxşılaşdırılması sahəsində strateji əhəmiyyət kəsb edən qida təhlükəsizliyini tam təmin edə bilmir.

Tədqiqat materialları qlobal dəyişikliklər kontekstində qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müasir nəzəri yanaşmaları sxematikləşdirməyə imkan verir ki, bunlara aşağıdakılar daxil ola bilər və onlar Şəkil 1-dəki blok-sxemində öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə nəzəri yanaşmalar qlobal transformasiyaların və qlobal təhlükələrin artmasının cari təsirlərinin maksimum qiymətləndirilməsini və nəzərə alınmasını tələb edir.

Son illər Azərbaycanda məqsədyönlü fəaliyyət və elmi işlər intensivləşdirilib, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi sahəsində dövlət siyasəti gücləndirilib. E.A.Quliyev və B.X.Ataşov qida təhlükəsizliyi məsələləri ilə bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparmışlar. Belə ki, professor E.Ə.Quliyev qeyd edir ki: *"Ölkədə səmərəli formalaşdırılmış vergi sistemi, eləcə də düzgün seçilmiş fiskal mexanizmlər həm də qida sənayesinin inkişafına stimullaşdırıcı təkan verə və nəticə etibarı ilə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin*

---

[5] Ковид-19 и безопасность пищевых продуктов: руководство для компетентных органов, ответственных за работу национальных систем контроля безопасности пищевых продуктов. 22 апреля 2020 г. - [Электронный ресурс] / URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331842/WHO-2019-nCoV-Food_Safety_authorities-2020.1- rus.pdf? sequence=14&isAllowed=y., c. 4.

[6] Кейджи, Ф. Безопасность пищевых продуктов в глобализованном мире. [Электронный ресурс] / URL: http://www.who.int., c. 7.

Şəkil 1. Qlobal dəyişikliklər kontekstində qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müasir nəzəri yanaşmaların blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər"[7]. Biz də öz növbəmizdə hesab edirik ki, qida sənayesinin inkişafını mümkün və adekvat yollarla stimullaşdırmaq və bununla da keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı üçün daha əlverişli şərait yaratmaq və eyni zamanda bütün qida təhlükəsizliyi dövrünün təhlükəsizliyini təmin etmək lazımdır. Bundan əlavə, Əməkdar elm xadimi, professor B.X.Ataşov vurğulayır ki: *"Ərzaq təhlükəsizliyi yalnız xammal və ərzaq istehsalının dinamikliyi, innovativ inkişaf və sosial fenomen kimi yoxsulluğun aradan qaldırılması şəraitində mümkündür"*.[8] Həqiqətən də, ölkə əhalisinin bütün təbəqələri üçün əsas ərzaq növlərinin fiziki və praktiki əlçatanlığını təmin etmək və bununla da ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin ən mühüm komponentlərini gücləndirmək lazımdır.

Daha sonra, diqqəti FAO metodologiyasına uyğun olaraq, ölkənin qida təhlükəsizliyi sisteminin təşkili və inkişafının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ən çox metodoloji əsasda müəyyən edilən ən vacib qida təhlükəsizliyi göstəricilərinə yönəltmək istərdik (bax. Şəkil 2.)

Ərzaq təhlükəsizliyinin göstəriciləri arasında ərzaq məhsullarının əsas növləri və onların ölkə əhalisinin bütün təbəqələri üçün onların fiziki əlçatanlığı ilə təmin edilməsi üzrə dövlətin sabitləşdirici tədbirlərinin adekvatlığına və optimallığına töhfə verən amillər daha çox qeyd olunur (şək. 2).

[7] Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. – Bakı: "Kooperasiya" nəşriyyatı,– 2018, c.36.
[8] Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). – Bakı: – 2017, Kooperasiya nəşriyyatı, s.110.

FAO metodologiyasına uyğun olaraq qida təhlükəsizliyi göstəriciləri

Mövcudluq

Ümumi:
- ərzaq istehsalının orta həcmi;
- qida məhsullarının orta enerji dəyəri;
- İstehlak olunan zülalların orta həcmi, ayrıca - heyvan mənşəli;
- Pəhriz qidasının nisbi payı və s.

Fiziki:
- adambaşına düşən ÜDM (PPP ilə);
- çəkilmiş yolların ümumi yolların sayına nisbəti;
- Yol şəbəkəsinin sıxlığı və ayrıca dəmir yolu xətlərinin sıxlığı və s.

İqtisadi:
- milli qida sənayesi məhsullarının qiymət indeksi;
- Təkmilləşdirilmiş sanitar-texniki qurğularına, eləcə də təkmilləşdirilmiş su mənbələrinə çıxış və s.

Səmərəlilik

Ümumi:
- ölkədə qida çatışmazlığının yayılması;
- Aztəminatlı ailələrin xərclərində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi;
- Qida məhsullarının qıtlığının yayılması;
- Ərzaq qıtlığının yayılması və s.

İstifadəsi:
- Arıqlamaqdan əziyyət çəkən 5 yaşa qədər uşaqların nisbəti;
- 5 yaşınadək çəkisi az olan uşaqların faizi;
- 5 yaşa qədər inkişafdan geri qalmış uşaqların nisbəti;
- Yetkinlərin çəkisi az olanların nisbəti;
- 5 yaşa qədər uşaqlarda və hamilə qadınlarda anemiya halları;
- Yod və A vitamini çatışmazlığının yayılması və s.

Sabitlik:
- Siyasi sabitlik;
- Adambaşına ərzaq istehsalı və tədarükünün dəyişməsi;
- Taxıl bitkilərinin idxaldan asılılığı;
- Ərzaq qiymətlərinin sabitliyi/dəyişkənliyi;
- Ərzaq idxalının ümumi mal idxalında nisbi payı;
- Əkin sahələrinin suvarma sistemləri ilə payı və s.

Şəkil 2. FAO metodologiyasına uyğun qida təhlükəsizliyi göstəriciləri.

Qeyd edək ki, ərzaq təhlükəsizliyi qlobal problemlərlə yanaşı, aclıq, yoxsulluq və humanitar aspektləri özündə əks etdirərək, gələcəkdə optimal qida sisteminin formalaşmasını, bu sistem çərçivəsində ərzaq məhsullarının mövcudluğunu müəyyən edir; fiziki və iqtisadi baxımdan qidanın mövcudluğunu; fizioloji və pəhriz ehtiyaclarına uyğun olaraq ərzağın yetərli istifadəsi və yetərli mövcudluğunun sabitliyini şərtləndirir. Son illər ərzində

Azərbaycanda "ərzaq təhlükəsizliyi" ifadəsi əvəzinə daha çox "qida təhlükəsizliyi" ifadəsinin işlədildiyini və bu terminin rəsmi dövlət sənədlərinə aktiv olaraq daxil edildiyini müşahidə edirik. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi daha geniş anlayışdır və ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı onun əsas komponenti və strateji fəaliyyətin aparıcı istiqaməti kimi qiymətləndirilir. Ona görə də qida təhlükəsizliyi məsələləri aktuallaşaraq və spesifik xarakter alaraq strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 1

Dünya qitələrində aclıqdan əziyyət çəkən əhalinin xüsusi çəkisi (ümumi əhali sayına % nisbətində)

Göstəricilər	Bütün dünya	Şimali Amerika və Avropa	Latın Amerikası və Karib hövzəsi	Asiya	Afrika	Okeaniya
Az qidalananların ümumi əhali sayında payı, % - 2017-2019	8,8	<2,5	7,2	8,3	18,8	5,8
Əhali arasında kəskin qida çatışmazlığının yayılması, % - 2017-2019	9,2	1,1	9,4	8,6	18,6	4
5 yaşa qədər uşaqlarda arıqlamanın yayılması - 2019	6,9	-	1,3	9,1	6,4	-
5 yaşa qədər uşaqlarda aclıqdan inkişafdan qalmanın yayılması - 2019	21,3	-	9	21,8	29,1	-

Cədvəl 1-də dünya qitələri üzrə aclıqdan əziyyət çəkən əhali səviyyəsinin göstəriciləri verilişdir ki, burada dünya əhalisinin 9,2%-nin kəskin aclıqdan əziyyət çəkdiyi, və daha pisi, dünyada aclıq səbəbindən inkişafdan geri qalan 5 yaşadək uşaqların xüsusi çəkisi 21,3% təşkil etdiyi görünür. Müxtəlif qitələrdə analoji göstərici daha da yüksəkdir, məsələn, Asiyada – 21,8%, Afrikada isə - 29,1% təşkil edir.

Bir sıra postsovet ölkələrində, məsələn, Rusiyada, Qazaxıstanda, və o cümlədən, Azərbaycanda kifayət qədər qidalanmayan əhalinin ümumi əhali sayında nisbi payı 2,5%-dən az, əhali arasında kəskin

qida çatışmazlığının yayılması isə Qazaxıstan və Azərbaycanda 0,5%, Rusiyada - 0,8% təşkil edir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının ekspertləri hesab edirlər ki, insanların bu prinsiplərə əməl etməsi üçün onların daha savadlı olması, zəruri qidalar haqqında biliklərə yiyələnmək vərdiş və bacarıqlarının formalaşması və bu məsələlərdə səhiyyə müəssisələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır.[9] Məsələn, insanlar ətin nə qədər faydalı olduğunu bilirlər, lakin çox ciddi xəstəliklərə yoluxma risklərindən yəqin ki, xəbərsizdirlər və dünyada insan sağlamlığı üçün ən böyük risklər ət istehlakı ilə bağlıdır. Bu günə qədər ət mənşəli 200 təhlükəli və riskli xəstəlik - zoonozlar, yəni, heyvan mənşəli infeksiyalar məlumdur. Bu xəstəliklərdən biri olan vərəmdən ölənlərin sayı ildə orta hesabla 1,4-1,5 milyon nəfər təşkil edir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, biz hesab edirik ki, ən mühüm yanaşma – Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin dərin təhlili və qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi və bununla da qida zəncirinin təhlükəsizliyi sistemində həyata keçirilən tədbirlərin və istifadə olunan mexanizmlərin səmərəlilik səviyyəsini müəyyən etməkdir.

“Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi” adlanan ikinci fəsildə ölkədə qida sektorunun mövcud vəziyyəti və strukturu təhlil edilir, qida təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsində qida zəncirinin səmərəliliyi və təhlükəsizliyinin səviyyəsi və yerli ərzaq təhlükəsizliyinin potensialı qiymətləndirilir.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər ildən-ilə gücləndirilir. Məsələn, Azərbaycanda Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu öz fəaliyyətini sistemli şəkildə genişləndirir, qida təhlükəsizliyinin qanunvericilik bazaları və müvafiq dövlət strukturlarının bu sahədə fəaliyyətini tənzimləyən mexanizmlər təkmilləşdirilir. Dövlət ərzaq xammalının ən mühüm növlərinin istehsal həcminin artırılması və bununla da əhalinin ərzaq məhsulları ilə fasiləsiz təminatı üçün zəruri potensialın yaradılması

[9] Вопросы здравоохранения: [Электронный ресурс]: http://www.fao.org, c. 4.

və ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin gücləndirilməsi üçün lazımlı tədbirlər görür.

Cədvəl 2.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həcmi, min ton (2010-2021).

İllər	Taxıllar	Şəkər çuğunduru	Günəbaxan toxumu	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri
2010	2000,5	251,9	15,5	953,7	1189,5	433,6
2011	2458,4	252,9	19,6	938,5	1214,8	478,0
2012	2802,2	173,8	19,7	968,5	1216,2	428,0
2013	2955,3	187,9	17,7	992,8	1236,3	429,8
2014	2383,3	173,3	19,8	819,3	1187,7	440,9
2015	2999,4	184,3	18,4	839,8	1275,3	484,5
2016	3065,1	312,6	16,7	902,4	1270,6	464,8
2017	2928,8	410,1	29,8	913,9	1405,6	438,1
2018	3309,2	277,2	23,6	898,9	1521,9	401,9
2019	3538,5	218,5	33,7	1004,2	1714,7	447,6
2020	3257,1	233,8	23,9	1037,6	1738,9	448,1
2021	3363,0	177,3	25,2	1062,0	1815,5	459,9

Mənbə: ARDSK – https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

Cədvəl 2-də 2010-2021-ci illər üzrə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında bitkiçilik məhsullarının natura üzrə istehsalının həcmi göstərilir ki, burada 2010-2021-ci illər üzrə taxıl məhsullarının istehsalı demək olar ki, 68% artmışdır, lakin 2020-ci ildə taxıl istehsalında azalma qeydə alınıb ki, bu da COVID-19 koronavirus pandemiyasının mənfi təsirləri nəticəsində baş vermişdir.

Qeyd olunan müddət ərzində yerli məhsulun istehsal həcminin artırlması həm də bitkiçiliyin digər əsas növləri üzrə müşahidə olunmuşdur.

Şəkil 3-də 2020 və 2021-ci illər üçün bir sıra ən vacib ərzaq məhsulu növlərinin istehlak səviyyəsinin müqayisəli təsviri verilmişdir. Həmin illər ərzində süd və süd məhsulları, yumurta, çörək və dənli bitkilər, tərəvəz, bostan bitkiləri ən vacib ərzaq məhsulları arasında ən çox istehlak edilənlər sırasındadır.

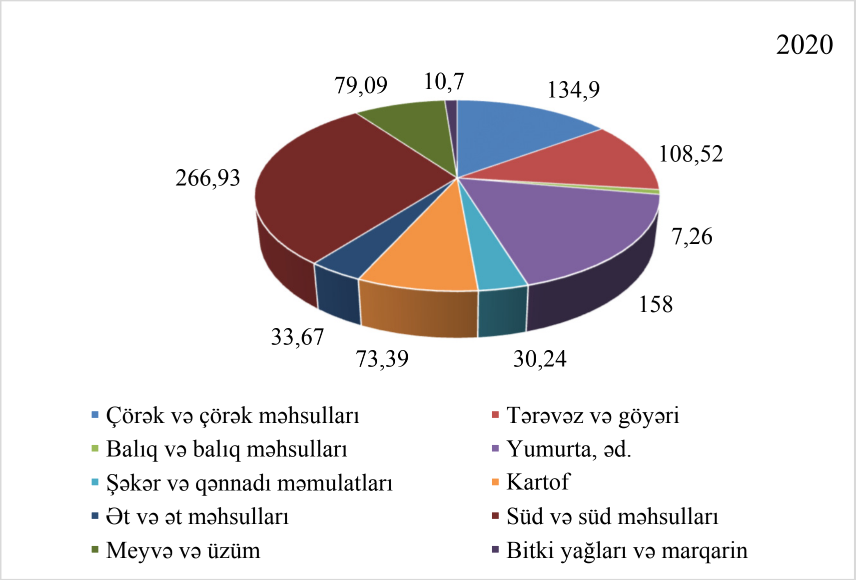

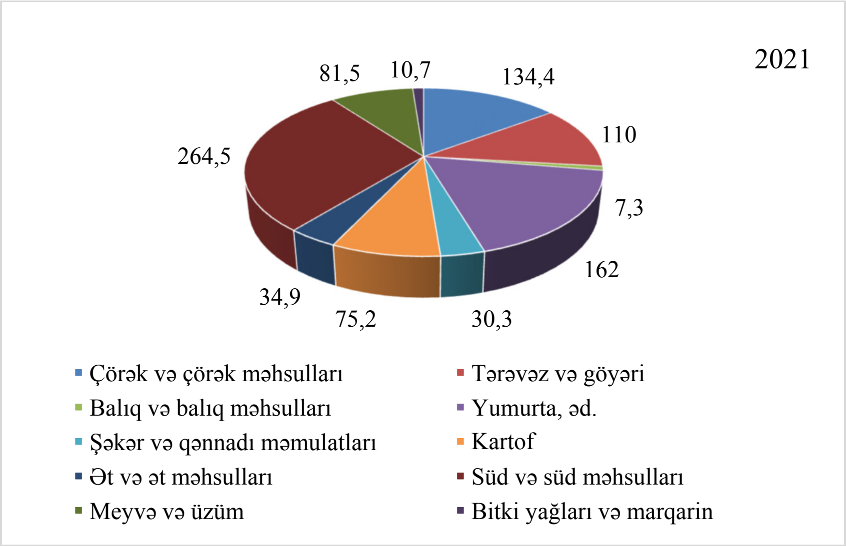

Şəkil 3. 2020 və 2021-ci illər üçün bir sıra ən vacib ərzaq məhsullarının istehlak səviyyəsinin müqayisəli xarakteristikası, kq/il.

Cədvəl 3-də 2010-2021-ci illər üçün Azərbaycanda müxtəlif ərzaq məhsullarının adambaşı istehlak həcminin göstəriciləri nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 3

2010-2021-ci illər üçün Azərbaycanda adambaşına müxtəlif ərzaq məhsullarının istehlak həcminin göstəriciləri, kq

İllər	Ət və ət məhsulları	Süd bvə süd məhsulları	Yumurta, ədəd	Buğda məhsulları (çörək və makaron, un, taxıl və s.)	Kartof	Tərəvəz və bostan bitkiləri	Meyvə və üzüm	Şəkər	Bitki yağı
2010	31	235	125	159	73	160	74	25	8,3
2011	32	246	131	154	72	166	75	19	9,2
2012	32	241	127	154	73	157	72	21	8,6
2013	33	243	138	156	74	152	77	25	8,8
2014	33	247	152	159	73	148	76	26	10,8
2015	33	246	154	161	72	154	83	22	12,6
2016	35	236	156	175	75	146	79	24	15,9
2017	37	238	158	179	75	143	81	26	16,0
2018	40	240	153	178	73	148	84	25	15,1
2019	41	246	165	191	82	166	92	26	16,1
2020	41	258	175	193	83	172	99	27	15,3
2021	41	253	170	176	84	176	99	27	9,4

Cədvəl 3-də görmək olar ki, 2010-2021-ci illər üçün müxtəlif növ zəruri ərzaq məhsullarının illik istehlak həcmi nisbi artıma malikdir və bu amillər ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin və gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan davamlı işlərin öz nəticəsini verdiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Belə ki, 2010-2021-ci illərdə ət və ət məhsullarının istehlakı ildə 31 kq-dan 41 kq-a qədər artıb. Süd və süd məhsulları üzrə analoji göstəricilər ildə 235 kq - 253kq

arasında dəyişib; yumurta 125 ədəddən 170 ədədə qədər; buğda məhsulları 159-dan 176-ə qədər; kartof 73-dən 84-ə qədər; tərəvəz və göyərti 160 ilə 176 kq arasında; meyvə və üzüm 74 ilə 99 kq arasında; şəkər 25 ilə 27 kq arasında; bitki yağları 8,3 ilə 9,4 kq arasında dəyişib.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2019-cu ilin aprel ayında "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nı[10] təsdiq edib. Bu proqramın məqsədi ölkə əhalisini yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə etibarlı təmin etmək, qida təhlükəsizliyi sisteminin səmərəliliyini artırmaq, yerli məhsul istehsalının həcmini artırmaq və sairədir. Bundan əlavə olaraq, ölkənin sənaye müəssisələri tərəfindən istehsal olunan ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin artırılması nəzərdə tutulur[11].

Şəkil 4-də artan ərzaq təhlükələri şəraitində ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində yerli istehsalın potensialının obyektiv qiymətləndirilməsinə əsaslanan sxem-alqoritm göstərilir.

Sözügedən şəkildə əks olunan məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, yerli istehsalın potensialının gücləndirilməsi problemi təkcə ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi kontekstində deyil, həm də ərzaq məhsullarının ən mühüm növlərinin güclü ehtiyatlarının yaradılması kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

---

[10] İlham Əliyev Qida Təhlükəsizliyi Dövlət Proqramını təsdiq edib. 29 aprel 2019-cu il. [Elektron resurs] / URL: https://media.az/politics/1067732362/ilham-aliev-utverdil-gosprogrammu-po-obespecheniyu-pischevoy-bezopasnosti/.

[11]Kərimov, S.A. Azərbaycanın sənaye müəssisələri tərəfindən istehsal olunan ərzaq məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, problemlər və inkişaf perspektivləri // Rusiya sahibkarlığı, - 2011. Cild 12, № 8, -c. 173-177., səh. 175.i/.

Zəruri qanunvericilik aktlarının və qanunların hazırlanması və qəbulu

Standartların, qaydaların və prosedurların hazırlanması və təsdiqi

Qida məhsullarının hazırlanması üçün xammal istehsalı üçün maddi-texniki bazanın və zəruri şəraitin yaradılması

Qida məhsullarının keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün mexanizm və vasitələrin mövcudluğu

Əsas kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarının yerli istehsalının stimullaşdırılması

Genişləndirilmiş strukturun və tələb olunan həcmdə qida məhsullarının istehsalının təmin edilməsi

Xammal və hazır ərzaq məhsulları üzrə idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi

Qida axınının hərəkəti üçün izlənilmə sxeminin aydın mexanizminin işlənib hazırlanması və tətbiqi

Qida təhlükələrinin qarşısının alınması üçün profilaktik tədbirlərin qarşısının alınması və həyata keçirilməsi üçün aydın mexanizm və alətlər dəstinin hazırlanması və tətbiqi

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarının istehsalının həcminin genişləndirilməsi üzrə fəaliyyət strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Şəkil 4. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində yerli istehsalın potensialının qiymətləndirilməsi sxem-alqoritmi.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsildə** qida təhlükəsizliyi sahəsində qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğun möhkəmləndirilməsi və geniş əhatə olunması istiqamətləri, respublika əhalisinin ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar ilə təminatının

prioritetləri və yeni çağırışlar kontekstində qida təhlükəsizliyi mexanizmlərinin gələcək təkmilləşdirilməsi yolları nəzərdən keçirilərək təyin edilir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının təmin edilməsi, hüquqi bazasının beynəlxalq konvensiya və sazişlərə uyğun formalaşdırılması istiqamətində sistemli və ardıcıl olaraq effektiv tədbirlər görməyə çalışıb. Hələ 1992-ci ildə ölkəmizdə "Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir[12]. Bu qanunun qəbul edilməsində əsas məqsəd əhalinin sanitar-epidemioloji rifahının hüquqi əsaslarını formalaşdırmaq və əhalinin sağlamlığının qorunması üçün sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" 10 fevral 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ixrac potensialının artırılması istiqamətində mühüm istiqamətlər və prioritetlər müəyyən edilib[13]. Bu Fərmana əsasən, Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılıb. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 noyabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi haqqında Əsasnamə təsdiq edilib. Agentliyin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: 1) ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində vahid dövlət siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi; 2) qida standartlarına riayət edilməsi və qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi istiqamətində dövlət tənzimlənməsinin, dövlət nəzarətinin və əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi; 3) qida təhlükəsizliyi sahəsində yeni normativ-hüquqi aktların işlənib hazırlanması və təkmilləşdirilməsinin təşkili; 4) bu sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin qeydiyyatının

[12]"Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: – 10 noyabr 1992-ci il № 371.

[13]Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirililməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli Fərmanı, – Bakı: № 1235.

təkmilləşdirilməsi və sadələşdirilməsi; 5) qida təhlükəsizliyi idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı və s.

Qida təhlükəsizliyi problemləri eyni zamanda qida təhlükəsizliyinə nəzarət və tənzimlənməsi üçün müasir infrastrukturun və idarəetmə sisteminin yaradılması və inkişafı, gigiyena qaydalarına və qida standartlarına riayət edilməsinin strateji əhəmiyyəti haqqında əhalinin maarifləndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi bir çox amillərin birləşməsinə səbəb olur. Bundan başqa, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinə cavabdeh olan mərkəzi, regional və yerli strukturların işinin səmərəliliyini artırmaq üçün daha adekvat forma və mexanizmlərin işlənib hazırlanması və tətbiqi zəruridir. Söhbət mühüm növ ərzaq məhsullarının istehsalı, saxlanması, daşınması və istehlakı üzrə sanitar normalara, təsdiq edilmiş standartlara uyğunluq üzrə səyyar laboratoriyaların və monitorinq qruplarının fəaliyyətindən gedir.

Bundan əlavə, fikrimizcə, formalaşmış qida zəncirinin səmərəliliyi prinsiplərinə əsaslanan bir sıra xüsusiyyət və yanaşmalara diqqət yetirmək vacibdir: 1) istehsal olunan qida məhsullarının optimal planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması; 2) istehsal strukturunun formalaşdırılması, bunun üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması, qabaqcıl texnologiyaların əldə edilməsi və müasir idarəetmə sisteminin formalaşdırılması; 3) istehsalatın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və zəruri xammal mənbələrinin müəyyən edilməsi, bu sahədə davamlılığın təmin edilməsi; 4) istehsalın müxtəlif mərhələlərində mümkün texnoloji əlaqələrin real texnoloji proseslər səviyyəsinə çatdırılması və yüksək texnologiyalardan istifadə etməklə məhsuldarlığın artırılması; 5) istehsalın və qida zəncirinin digər halqalarının səmərəliliyi hesabına istehlak bazarını daha keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək; 6) ərzaq məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması və son istehlakçılara çatdırılması prosesində müasir texnologiyalardan istifadənin təmin edilməsi, itkilərin azaldılması, qida məhsullarının keyfiyyətinin ilkin göstəricilərinin son istehlakçıya çatdırılana qədər qorunub saxlanılmasının maksimuma çatdırılması və s.

Ərzaq məhsullarının istehsalı, onların ehtiyatlarının formalaşdırılması və ictimai iaşə obyektlərində, paylayıcı

şəbəkələrdə, yarmarkalarda və s. satışı üçün ehtiyatlarının formalaşdırılması üzrə istehsal standartlarının, qaydalarının və prosedurlarının pozulmasına görə cinayət və inzibati məsuliyyətin gücləndirilməsini nəzərə alaraq, ölkədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə mövcud mexanizmlərin maksimum dərəcədə təkmilləşdirilməsini, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsini və müvafiq təşkilati və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini ən mühüm vəzifə və prioritet hesab edirik.

Dissertasiya işinin "Nəticə" bölməsində tədqiqatın mahiyyəti və elmi-praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla bir sıra təklif və tövsiyələr verilmişdir. Onlardan bəzilərinə nəzər yetirək:

1. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair mövcud nəzəri və metodoloji yanaşma və metodlarda əsaslı dəyişikliklərə ehtiyac var ki, bu da hazırkı prioritetlər və iqtisadi təhlükəsizliyin strateji məqsəd kontekstində ərzaq təhlükəsizliyi mexanizmlərinin köklü surətdə yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini şərtləndirəcək;
2. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinin mütərəqqi forma və üsulları məsələləri və əsas istiqamətləri adekvat şəkildə nəzərdən keçirilməli və iqtisadi modelin inkişafının xüsusiyyətlərinə və prioritetlərinə və ümumilikdə konkret amillər və elementlər nəzərə alınmaqla ölkənin milli, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə strateji hədəflərə uyğun olaraq bu sahədə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin tətbiq etdiyi forma və metodların dərindən öyrənilməsinə əsaslanmalıdır;
3. Qeyd etmək istərdik ki, dünyanın bir çox ölkəsində ərzaq təminatı və ərzaq təhlükəsizliyi problemləri kifayət qədər mürəkkəb olaraq qalır. Qida məhsullarının istehsalı, saxlanması, daşınması və qida zənciri ilə istehlakçılara çatdırılması üçün ən müasir texnologiya və mexanizmlərə əsaslanan bu problemlərin həlli üçün daha optimal mexanizmlər və metodiki yanaşma işlənib hazırlanmalıdır;
4. Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsinin hazırki vəziyyətinin tədqiqatı və qiymətləndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, qeyd olunan sahədə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üçün

istifadə olunan proseslərin və vasitələrin optimallaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü dövlət siyasəti aparılır;

5. Ərzaq məhsullarının əsas növləri üzrə yerli istehsalat strukturunun inkişafı və həcminin artırılmasını, ərzaq məhsullarının ən mühüm növlərinin xammal ehtiyatları və komponentlərinin toplanmasının intensivləşdirilməsini ən mühüm amil hesab edirik. Fikrimizcə, yerli qida məhsullarının trayektoriyalarının və həcminin artırılması üçün spesifik stimullaşdırıcı mexanizmləri nəzərdən keçirmək lazımdır ki, bu da idxaldan asılılığın minimuma endirilməsini təmin edəcək;

6. Mövcud nəzarət sistemlərinin, qayda və prosedurların, qida məhsullarının hazırlanması, daşınması, saxlanılması, son istehlakçılara çatdırılması üzrə təlimatların təkmilləşdirilməsi və sərtləşdirilməsinə, sanitariya normalarına riayət olunmasına, saxlama müddətinin təmin edilməsinə, qida məhsullarının düzgün etiketlənməsinə, qablaşdırılmasına, anbarda saxlanılmasına və əlavə ərizələrin mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir;

7. Yeni reallıqları nəzərə alaraq, yeyinti sənayesi subyektlərinin və obyektlərinin fəaliyyətinə cari nəzarət sxeminin, qayda və prosedurlarının, sanitariya tələblərinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin və məqsədyönlü işlərin aparılmasının zəruriliyini qeyd edirik;

8. Azərbaycan Respublikasında yeni qanunvericilik bazasının hazırlanması və "Qida təhlükəsizliyi haqqında" Qanunun qəbulu ilə əlaqədar "Azərbaycan Respublikası 2024-2030-cu illərdə Qida məhsullarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nın hazırlanıb həyata keçirilməsini vacib və zəruri hesab edirik". Bu proqramın məqsədi yaxın gələcəkdə və uzaq perspektivdə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsi üzrə mövcud mexanizm və vasitələrin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Актуальные вопросы международного опыта по обеспечению пищевой безопасности // “Elmi əsərlər” jurnalı, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2019, № 01, s.188-195.
2. Важность обеспечения пищевой безопасности в развитии человеческого капитала в современных условиях. / “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 25-26. 04.2019 - s. 275-278.
3. Проблемы повышения эффективности системы пищевой безопасности страны // “Geostrategiya” jurnalı, 2019, № 06, s.136-140.
4. Стратегические аспекты усиления пищевой безопасности в Азербайджане / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransı. AMİU. 3-4 dekabr 2019-cu il, s. 305-307.
5. Методологические особенности и механизмы управления системы пищевой безопасности страны / “İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Sumqayıt Dövlət Universiteti. 8-9 iyul 2020, s. 563-567.
6. Обеспечение эффективности и безопасности пищевой цепи в постпандемическом периоде // “Xəbərlər” jurnalı, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2020, № 06, s.114-121.
7. Усиление инфраструктуры по обеспечению экологически чистой пищевой продукции в условиях пандемии / “Azərbaycanın tranzit potensialının iqtisadi inkişafda rolu” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti. 22-23 oktyabr 2020-ci il. – s.182-185.
8. Проблемы и перспективы усиления уровня пищевой безопасности в Азербайджане // Журнал «Финансовая экономика», Москва. 2020, №12, часть 2, с.139-143.
9. Современные проблемы усиления пищевой безопасности в Азербайджане // “Xəbərlər” jurnalı, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2021. № 03, s. 98-107.

10. Анализ и оценка уровня эффективности пищевой безопасности в Азербайджане / IV Международная научно-практическая конференция «Вызовы современности и стратегии развития общества в условиях новой реальности». 20 августа 2021 года. – Москва, – с. 262-269.

11. Основные направления усиления пищевой безопасности в контексте стратегических дорожных карт Азербайджана // “Kooperasiya” jurnalı, Bakı, 2022, № 01, s.74-83.

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 noyabr 2023-cü il tarixində saat 14^{00}-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin rəsmi internet saytında (www.aku.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 oktyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.10.2023

Kağızın formatı: 60x84

Həcm: 38728 işarə

Tiraj: 30 ədəd